

9. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. - Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. - 628 с.
10. Волинська область за роки радянської влади (1940-1966 рр). Статистичний збірник. - Львів: Каменяр, 1969 р. - Відповід. М.Сергєєв. - 316 с. Волинська область : Адміністративно-територіальний поділ. - Відповід. В.Р.Воробей. - Львів: Каменяр, 1981 р. - 134 с.
11. Волинська область за роки радянської влади (1940-1966 рр). - статистичний збірник. - Львів: Каменяр, 1969 р. - Відповід. М.Сергєєв. - 316 с.
12. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III : 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. - Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. - 628 с.
13. Волинська область : Адміністративно-територіальний поділ. - Відповід. В.Р.Воробей. - Львів: Каменяр, 1981 р. - 134 с.
14. Записано автором від Нечая Івана Микитовича, 1932 р.н., в с. Хотешів Камінь-Каширського району Волинської області у 2007 р.
15. ДАВО, Р. 295 спр. 186, оп. 11.
16. Волинська область за роки радянської влади (1940-1966 рр). Статистичний збірник. - Львів: Каменяр, 1969. - 316 с.
17. Волинська область за роки радянської влади (1940-1966 рр). Статистичний збірник. - Львів: Каменяр, 1969.
18. Народне господарство Волинської області в цифрах. Статистичний збірник. - Львів: Статистика, 1971. - 181 с.

Майборода О. Л. Соціальна сфера Волинського села в 1960-1980 гг.

Исследована социальная политика советского руководства в отношении села в период так называемого развитого социализма. При этом основное внимание акцентировано на политике ценообразования, вопросе оплаты труда колхозникам, проблемах газификации, электрификации и водоснабжения, медицинского обслуживания, решения жилищного вопроса и т.п. Освещены основные изменения в административно-территориальном устройстве области. Проанализированы причины обострения демографической ситуации и внутренней миграции в селах Волыни в 60–80-х гг. XX в.

Ключевые слова: Волынь, село, социально-бытовая сфера, оплата труда.

Maiboroda O. L. Social sphere of Volyn village in 1960-1980.

The social policy of soviet government as to the village in the period of so called developed socialism is investigated. Hereby the chief attention is emphasized on the policy of price formation, the question of remuneration to the members of a collective farm, to the problems of gas supply, electrification and water delivery, medical care, the decision of housing problem and so on. It was cleared the main changes in the administrative-territorial division of the region. It was analysed the reasons of worsening of demographic situation and inner migration in the Volyn villages in 60-80 years of XX century.

Keywords: Volyn, village, the sphere of social conditions, remuneration.

УДК 94:159.953.2(477.64-2)"1991/2015"

Ф. Г. Турченко

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ НА ЗАПОРІЖЖІ (1991–2015 рр.). Ч. 1

Стаття присвячена аналізу історичної пам'яті і політичним маніпуляціям з нею. Мова йтиме про формування різних типів історичної пам'яті і про діяльність її суб'єктів ("агентів пам'яті"). Географічні межі дослідження – одна з областей Південної України – Запорізька, а хронологічними рамками є період незалежності України. Втім, логіка аналізу інколи змушує автора розширювати ці часові і географічні рамки.

Ключові слова: історична пам'ять, політика пам'яті, історичний міф, агенти пам'яті, пам'ять про війну, "Російський світ/Русский мир".

Вступ

Аналізу ключових понять, які використовуються в даній роботі, – історична пам'ять і історична політика (політика пам'яті) – присвячене широке коло досліджень. В зарубіжній науці сформувалися цілі школи і наукові напрямки, які мають своїх визнаних класиків і новаторів-ревізіоністів. Що ж стосується вітчизняної історіографії, то для неї тема ця порівняно нова, хоча сприймається як надзвичайно актуальна і перспективна. Дослідженням різних її граней займаються ряд іменитих і молодих дослідників [1-6]. Працює державна установа – Український інститут національної пам'яті (УІНП) – центральний орган виконавчої влади при Кабінеті Міністрів України зі спеціальним статусом, діяльність якого помітно впливає на політичні процеси в суспільстві, зокрема, на хід його декомунізації, що особливо активізувалася в 2014-2015 рр.

Зупинимось спочатку на першому з цих понять – історична пам'ять.

У його трактуванні немає однастайності ні серед закордонної наукової спільноти, ні серед вітчизняних авторів. Особливо гостро відчувають цю невизначеність ті дослідники, які стоять перед необхідністю застосовувати теоретичні напрацювання для своїх конкретно-історичних пошуків. Український дослідник Сергій Єкельчик зазначає, що історична пам'ять "важко піддається систематизації, вислизає від неї" [1, с.96]. Такий висновок він зробив, вивчаючи "радянську історичну уяву" щодо українсько-російських відносин. Інший дослідник, російський історик О. Леонтьєв, темою аналізу якого є історична пам'ять в контексті образів минулого в російській культурі XIX – початку XX ст. констатує: "Отличительной особенностью

рассматриваемой области исторических исследований – ее поистине бескрайнее предметное поле” [7, с.11].

Враховуючи все це і зважаючи на суто прикладний характер нашого дослідження, чітко окреслюємо свою “діляночку” на цьому безмежному “полі” – м. Запоріжжя і область, а з наявного в історичній і суміжних гуманітарних науках різноманітного наукового інструментарію обираємо той мінімум, яких диктується специфікою даної дослідницької роботи.

Історична пам'ять розглядається нами як різновид колективної пам'яті про історичне минуле. Автор виходить з того, що історична пам'ять буває індивідуальною і колективною. Колективний образ минулого формується на основі індивідуальних. Але окремих індивідів і ціла група людей мають образи минулого, які не у всьому співпадають. Таким чином, колективна пам'ять не зводиться до суми індивідуальних. Це цілком природно і в контексті даної теми додаткових пояснень не вимагає.

Коли ми говоримо про минуле в контексті *історичної пам'яті*, то окреслюємо два його часових рівні: **а) пам'ять про історичні події**, з якими ще не втрачено “живий контакт” і *безпосереднім* учасником і свідком яких була дана спільнота – носій історичної пам'яті; **б) події**, які випали на долю *попередніх поколінь* і які сучасники сприймають опосередковано, з різних джерел. Акцентування уваги на цій обставині пов'язано тим, що хоча історична пам'ять має справу з минулим, вона є властивістю живих людей і у тій чи іншій формі екстраполюється ними на сьогодення і майбутнє, визначає ставлення до них. Для розкриття поставлених в даній статті завдань це особливо важливо.

Серед *джерел інформації*, на підставі яких формується колективна історична пам'ять і які використовували при підготовці даної статті, виділяються такі: усна історія – враження і спогади про минуле живих поколінь; свідчення про минуле, одержані від представників попередніх поколінь; художня література, підручники з історії, мемуари, популярні видання тощо; аудіовізуальні джерела – телебачення, кіно, мережа інтернет, радіо; святкування пам'ятних дат, ювілеїв тощо.

Говорячи про історичну пам'ять, необхідно окреслити її співвідношення з *історичними міфами*, які також по-своєму відтворюють образи минулого.

Як виникають історичні міфи? Зазвичай, їх формування пов'язують з героїчними віруваннями народу, які відтворюються у фольклорі. Згадаймо хоча б народну пам'ять про козацтво, по-науковому – “козацький міф”, закарбований у народних піснях, легендах, переказах і навіть зразках хореографії. Він сприйнятий усією Україною – від її західного до східного кордону, усіма соціальними і віковими групами населенням. Пам'ять про козацьке минуле об'єднує українців, перетворює їх у націю. Що ж стосується офіційних міфів, які глорифікували радянське чи дорадянське імперське минуле, то з самого початку вони формувалися “згори”, зусиллями влади та підпорядкованих їй інститутів. Це продукт державної пропаганди, а не прояв героїчних вірувань і фольклорних легенд. Вони використовувалися як ідеологічний інструмент для формування “єдиномислія” в суспільстві, зміцнення контролю над населенням. У них переплелися елементи реальності, напівправди, добре продуманої фальсифікації і нахабно-настирливої соціальної демагогії. Дієвість цих міфів, роблять висновки дослідники, будується не на народній пам'яті, а на частоті повторення, створенні стереотипів і кліше суспільної свідомості, у тому числі й засобами тотального адміністративного тиску. У контексті зазначеного, можна говорити про *народні* (за походженням) і *офіційні* (нав'язані владою, ЗМІ чи якимись іншими інституціями) історичні міфи.

Поширена думка, що історичні міфи заглиблені у минуле більше, органічніше, ніж історична пам'ять. Це не завжди так. Інколи міфи віддалені від сьогодення не століттями, а десятиліттями. Тоді вони становлять органічну частину індивідуальних чи колективних уявлень про історичне минуле – соціальної пам'яті, або навіть будуватися на них. Дослідник С. Малишева виділяє три типи “міфів історичної пам'яті”, які відрізняються не “глибиною занурення в минуле”, а масштабною його охоплення: *макроісторичні* або “глобальні”, які стосуються загальних уявлень про історію, її ходу, глобальних історичних змін і їх наслідків; *конкретно-історичні*, що стосуються конкретних подій минулого; *мікроісторичні* – міфи, які виникають навколо окремих історичних осіб [8, с.683-684]. Всі ці типи міфів можуть виступати як більше, чи менш важлива складова історичної пам'яті, тобто, входити в структуру колективних образів минулого. Ознайомившись із змістом даної статті, читач може у цьому перекоонатися на конкретно-історичному матеріалі.

У соціально стратифікованих спільнотах (а сучасне суспільство є саме таким) колективна пам'ять не може бути “однією для всіх”. Історична пам'ять також *не єдина* на все суспільство. Кожна група (підгрупа, громада, організація, політична партія, професійна група тощо) виробляє власну інтерпретацію минулого, яке формується безліччю обставин її колективного й індивідуального досвіду.

Історична пам'ять містить у собі величезний *соціальний потенціал*. Для одних історичне минуле – це епоха, де, на відміну від сучасності, все “було інакше”, зрозуміліше, людяніше, краще. Це свого роду “втрачений рай” або “героїчне минуле”, “часи звитяги” – трудової чи військової. Ідеалізація минулого, ностальгія за ним часто є способом втечі від складних проблем сьогодення, зміст яких важко досягнути. Як активна альтернатива “втечі від реалій сьогодення” – прагнення повернути у тій чи іншій формі “світле минуле”.

Для інших груп людей історичне минуле сприймається як “трагічна епоха”, “згаяний час”, “прокляті роки” тощо. У такому середовищі не зникає страх перед поверненням минулого. Це свого роду “травматичний синдром”, який паралізує соціальну активність. Яскравий прояв цього – поширена серед науковців теза про український пострадянський соціум як про “*постгеноцидне*”, “*постголодоморне суспільство*”. З іншого боку, саме у цьому середовищі постійно виникають питання на кшталт: “як могло таке статися”, “хто винен”, “що слід зробити, щоб подібне не повторилося” тощо. У результаті дискусій навколо цих болючих питань

долаються історичні травми минулого, виробляється нове бачення майбутнього, формуються нові соціально-культурні й політичні проекти.

Таким чином, історична пам'ять, з одного боку, може паралізувати активність людей, а з іншого – підштовхувати їх до радикальних дій з метою досягнення суспільних змін різноманітного спрямування. Як наслідок, вона згуртовує людей навколо певних цінностей, пов'язаних із спільним баченням минулого і у такий спосіб може стати засобом їх самоідентифікації – національної, регіональної, політичної, релігійної тощо. Особливо це характерно для суспільств, які перебувають у стані соціально-економічної трансформації і пошуків зовнішніх векторів дальшого розвитку. Саме таким є українське суспільство.

Це добре розуміють політики, які часто звертаються до того чи іншого типу історичної пам'яті і не лише трактують її відповідно до своїх інтересів, але й прагнуть нав'язати своє бачення суспільству. Такий підхід до минулого політиками визначається як *“історична політика”* чи *“політика пам'яті”*.

Історична політика – це порівняно нове поняття, яке означає діяльність певної спільноти (як державної влади, так і певного громадського інституту, у тому числі політичної партії – опозиційної чи провладної, засобу масової інформації, фінансово-промислової корпорації і т. ін.), спрямовану на використання підконтрольних їй інтелектуальних, адміністративних, фінансових та інших ресурсів з метою формування зручного їй образу минулого. Але таке широке розуміння історичної політики не завжди *“працює”*. Коли історик опиняється перед необхідністю *конкретного аналізу* історичної політики (тобто, її прояву в певних часових і територіальних рамках), йому доводиться конкретизувати своє уявлення про предмет дослідження. У контексті нашої теми (історична політика в Запорізькій області в умовах незалежності) найбільше підходить дещо спрощене її визначення, як спроби, цитуючи російського історика Олексія Міллера *нав'язати суспільству “єдино вірну... трактовку історії, й черпати з цього переваги для внутрішньополітичної і зовнішньополітичної боротьби”* [9].

Визначень *“історичної політики”* багато, але ми вибрали саме це – дещо спрощене, що характеризує *“історичну політику”* як образ минулого *на службі політики/політиків*. У такому визначенні історична пам'ять (і її носії) *виступають об'єктом політичних маніпуляцій з метою розширити сферу суспільного впливу*. Таке трактування *“історичної політики”* зосереджує увагу читача на головному: інтерпретація минулого відірвана від його *наукового осмислення* і в певних межах свідомо допускає відступ від фактів, їх фальсифікацію; ця інтерпретація має мету, спрямовану на одержання політичних переваг.

Реалізація тієї чи іншої версії історичної політики, як правило, пов'язана з формуванням чи конструюванням образу *“іншого”, “чужого”, аж до екстремуму – “історичного ворога”*. Це стандартний процес, яким супроводжується становлення будь-якої нової соціальної спільноти: щоб утвердитися, вона демонструє свою особливість/унікальність серед інших спільнот.

Історію в політичних цілях використовували завжди, але сьогодні це перетворилося в *своєрідну повсякденність* національної і світової політики. У особливо відвертих формах образи минулого в політичних інтересах використовуються в суспільствах, де йде гостра політична боротьба навколо питання про вибір напрямку розвитку і де в пошуках додаткових аргументів політичної сили прагнуть опертися на авторитет історичної науки. При цьому, вони не зупиняються перед *цілком свідомим* спотворенням минулого. До таких держав належить і Україна, яка довго не могла визначити свій цивілізаційний вибір між Сходом і Заходом. Почалося це з *незавершеної революції 1991 р.*, в результаті якої при владі залишилася перекрашена у жовто-блакитні кольори комуністична номенклатура з її неподоланими комплексами комуністичними минулого і зовнішньополітичною невизначеністю (*“багатовекторністю”*). Ця *“незавершеність”* викликала Помаранчеву революцію 2004 р. і Революцію гідності 2014 р., у ході яких чітко визначилися проєвропейські орієнтири розвитку України.

Як зазначалося вище, географічні межі дослідження окреслені однією з областей України – Запорізькою, яка (як і інші області нашої держави) у чомусь типова, а у чомусь особлива. Це чітко проявляється у питанні про політику пам'яті, яка реалізується на її теренах в роки незалежності. У загальному плані у статті мова йтиме про особливості функціонування у суспільній свідомості жителів області різних *версій* історичного минулого, їх співіснування/конфлікти і динаміку. Конкретно йтиметься, *по-перше*, про *змістовне* наповнення цих версій минулого в координатах – *російської імперської і української національної пам'яті*. *По-друге*, особлива увагу звертається на *“агентів політики пам'яті”*, які діяли і діють в межах Запоріжжя. Буде зроблена спроба виявити їх ієрархію *за впливом* в регіоні. *По-третє*, буде простежуватися механізми впровадження у масову свідомість різних версій історичної пам'яті. І, *нарешті*, будуть охарактеризовані історичні міфи, які агенти *“історичної пам'яті”* вкладають в основу своєї версії минулого.

Пропонується наступна структура викладу матеріалу.

Спочатку будуть проаналізовані обставини, які впливали на формування різних образів минулого (*“розколотої пам'яті”*) в Запорізькому регіоні. Наступний фрагмент роботи присвячений діяльності агентів російсько-імперської пам'яті і її наслідкам. Окремі сюжети відведені для аналізу домінуючому в регіоні міфу про Велику вітчизняну війну і його агентам, а також боротьбі навколо історичної пам'яті у сфері історичної дидактики і викладання історії в загальноосвітніх школах регіону. Висновки узагальнять викладене і окреслять можливі перспективи еволюції історичної пам'яті регіону.

“Розколота пам'ять” Запоріжжя

Зупинимось, перш за все, на соціально-політичних і економічних обставинах, на тлі яких у різних групах жителів Запоріжжя формувалися образи історичного минулого.

Кожен читач знає, що індустріальний потенціал Запоріжжя сформувався ще в роки перших п'ятирічок, коли в СРСР відбувалася сталінська модернізація і біля невеликого міста у голому степу за короткої час були побудовані промислові гіганти – Дніпровська гідростанція, Запоріжсталь, Дніпроспецсталь та інші великі заводи. Так виник образ нового Запоріжжя як видатного успіху соціалістичної індустріалізації. Однак, це лише одна грань довоєнної історії. Вона висвітлює технологічний прогрес в регіоні. Це була мета пануючої у той час більшовицької партії. Були й інші грані, які стосувалися людей. Радянська модернізація, що відбувалася в умовах репресивного більшовицького режиму, супроводжувалася небаченою раніше трагедією жителів краю. Хоча про це не говорилося вголос, але жорстокими реаліями того часу було: “Мета виправдовує засоби”. Радянська держава ставилася до людини як до знаряддя, яке використовується в ім'я досягнення поставлених більшовицькою партією цілей. Терор був засобом примусу до праці в умовах, коли була ліквідована ринкова економіка і зникли економічні стимули. Однак, й сьогодні про цей бік тодішньої дійсності згадують неохоче. Акцент робиться на машинах і технологіях, забуваючи, що радянська модернізація, і терор проти людей – явища взаємопов'язані. Трудовий ентузіазм напівголодних робітників, і сталінські репресії взаємно обумовлювалися, перепліталися, не могли існувати один без одного. Індустріалізація давала приреченому на смерть чи на напівкріпосне існування в колгоспі селянину шанс на самозбереження, виживання в місті. Новобудови, що як гриби після дощу росли в степу під Запоріжжям, створювали ілюзію причетності до грандіозних звершень епохи. Зрештою, індустріалізація відкривала шанс через освіту чи висування (вакансій завжди вистачало) піднятися вгору соціальною драбиною. Відомий російський філософ Микола Бердяєв, спостерігаючи наприкінці 30-х років з еміграції за створенням великої промисловості в СРСР, зробив висновок, що “при коммунистическом режиме это можно сделать, лишь создав энтузиазм индустриализации, превратив ее из прозы в поэзию, из трезвой реальности в мистику, создав миф о пятилетке” [10, с.119].

М. Бердяєв говорить про історичний міф про п'ятирічки, який сформувався в умовах індустріалізації 30-х рр. Але філософ вказує і на те, що це не був “народний міф”, що він був нав'язаний суспільству засобами терору: “Все это происходит не только при помощи энтузиазма, поэзии, мистики и мифотворчества, но и путем террора ГПУ. Народ поставлен в крепостную зависимость по отношению к государству” [10, с.119].

Сталінське всевладдя – репресії, цензура, концтабори і жорстокий примус, з одного боку, і соціальна демагогія, з іншого, були суворою повсякденністю життя запоріжців. Може саме завдяки цьому фантастичному переплетенню, здавалося б, несумісних речей, у роки перших п'ятирічок вдалося досягти значних успіхів у перетворенні Запоріжжя в економічно високорозвинутий регіон України. Запоріжжя, в якому в 1923 р. проживало лише 44 тис. мешканців, наприкінці 30-х років перетворилося на 290-тисячне місто – одне з найбільших у республіці. У 1939 р. воно стало центром новоствореної Запорізької області. У місті переважали підприємства важкої промисловості. Всі інші галузі розвивалися недостатньо або взагалі не мали розвитку. Це відповідало сталінській моделі економіки, яка реалізовувалася в 1930-ті рр. у Радянському Союзі.

Інформація про масові репресії і їх наслідки дають підстави для глибоких узагальнень щодо стану суспільства, з яким Запорізька область прийшла до незалежності. На наш погляд, соціально-психологічний стан людей, які вийшли з тієї епохи визначався, головним чином, тим місцем, яке вони посідали по відношенню до влади в цілому і репресивної машини зокрема. З урахуванням цієї позиції в складі населення умовно (а умовною є будь-яка типологія) можна виділити три групи.

Першу групу становили **жертви режиму**.

Десятиліттями радянська держава переслідувала найменші прояви непокори, заганяючи за колючий дріт таборів мільйони небайдужих, принципових, вдумливих, нестандартних і, врешті-решт, хазяйновитих. Жертвою репресії міг стати кожний. Терор у перекладі з латини означає “страх”, “жах”. Згадується повість російського письменника В. Гроссмана “Все течет”, опублікована 1989 р.:

“Это был террор не против преступников, а против тех, кто, по мнению карательных органов, имел несколько большую вероятность стать ими”.

Дж. Оруелл, англійський письменник, один з перших дослідників тоталітаризму, у своїй антиутопії “1984” висловлювався подібним чином:

“...Безкінечні чистки, арешти, посадки, тортури...мають метою не покарати злочинця (злочинця, з точки зору режиму. – Ф. Т.), а усунути тих, хто міг будь-коли у майбутньому стати злочинцем”.

Американська дослідниця Енн Епплблм на підставі різноманітних матеріалів дійшла висновку, що загальна кількість тільки примусових в'язнів-трудівників в СРСР, які пройшли через ГУЛАГ у 30–50-х роках, складала астрономічне число – 28,7 млн. осіб [11, с.448]. Але сюди не включено розстріляних у результаті “червоного терору” 1918 – початку 20-х років і жертв радянських голодоморів. Скільки їх? Враховуючи останні дані про кількість жертв радянських голодоморів, ми схилиємося до цифри – 20 мільйонів. Якщо повернутися до Запорізької області, то орієнтовно можна говорити про сотні тисяч – наближено, не менше півмільйона чоловік, які 1917-1953 рр. стали жертвами “червоного терору”, трьох радянських голодоморів, масових депортацій, судових вироків і позасудових розправ. Це надзвичайно багато, якщо врахувати що на території нинішньої області на початку 20-х років проживало 1,2 млн., напередодні Другої світової війни біля 1,5 млн. 1959 р. – 1,4 млн. осіб.

Усі, хто потрапляв до ГУЛАГу, перетворювалися в радянських рабів, життя яких не варте було нічого. Величезна тінь від ГУЛАГу чорною хмарою накривала “волю” – десятки мільйонів рідних і близьких “ворогів народу”, які залишалися по той бік колючого дроту, створюючи їм нестерпні життєві умови, примушуючи

дітей відмовлятися від батьків, дружин – від чоловіків, позбавляючи їх престижної роботи, житла, можливості здобути вищу освіту тощо. Це *також жертви режиму*...

Другу групу населення можна назвати *катами і поплічниками катів*. Якщо кількість безвинних жертв обчислюється десятками мільйонів, то скільки повинно бути їх мучителів? До гіркої долі кожного репресованого, взятого в заручники, виселеного, замореного голодом, страченого за вироками несправедливих судів причетні десятки осіб. Частина населення країни (і Запорізької області, зокрема!), прямо чи опосередковано була пов'язана з проведенням репресивної політики, що в різних варіантах продовжувалася з 1917 р. до краху комуністичного режиму в СРСР у серпні 1991 року. Влада виховала мільйони людей, які брали (чи змушені були брати!) участь у всіх її репресивних акціях, нехтуючи будь-якими моральними нормами.

Усі знають, наприклад, що безліч людей стали жертвами репресій, бо сусіди, “товариші” чи співробітники з власної ініціативи (заздрість, прагнення “звести рахунки” чи піднятися службовими сходами і т. ін.) стали на аморальний шлях – написали у “відповідні органи” *доноси*. Усім також відомо, що таємні служби сформували і “підгодовували” численну категорію “*сексотів*”, які діяли в усіх трудових колективах, установах і навчальних закладах, і постійно інформували про найменші вияви нелояльності до влади. А які моральні якості необхідно було мати *слідчим*, які шляхом жорстоких тортур вибивали “визнання” в абсолютно невинних людей? І скільки таких моральних виродків виховали ЧК – ОДПУ – НКВС – МДБ – КДБ за більш як сімдесят років свого існування? Якщо виходити з “результативності” їх роботи, то дуже багато.

Багатьма десятками тисяч обчислювалася також сукупна чисельність *прокурорів і суддів*, членів всіляких “двійок”, “трійок” і “особливих нарад”, які творили несправедливий суд, оголошували і підписували вироки. Можна згадати й сотні тисяч добре вгодованих *військовослужбовців*, що забезпечували багаторічне існування системи ГУЛАГу, його економіки, перетворюючи життя голодних і напівроздягнутих ув'язнених у таборах на суцільне пекло. За це вони одержували пристойні пенсії, державні нагороди і як ветерани користуються відповідними пільгами. Більшість з них впевнені, що виконували дуже важливу й необхідну для суспільства роботу.

Нарешті, ніхто не підрахував кількість “*уповноважених*” різного штибу і *місцевих активістів*, які були задіяні в організації трьох голодоморів в Україні. Вони відбирали в людей останнє, прирікаючи їх на голодну смерть. До цих категорій слід приєднати і зарозумілих *комуністичних “талмудистів”*, які створювали ідеологічне прикриття репресивної практики через засоби масової інформації, чи працюючи в партійному або радянському апараті. І хоча вони не вбивали, але також несуть відповідальність за злочини режиму. Вони, без сумніву, також можуть бути включені до категорії *поплічників катів*.

Третю групу складала величезна *більшість* населення, що залишилися “*на волі*” і, працюючи на заводах, у колгоспах й установах, в ім'я фізичного виживання змушені були прийняти існуючий режим, тим чи іншим способом демонструвати йому не просто свою лояльність, а сліпу покору. Саме до цього десятиліттями “привчала” влада своїх підданих, використовуючи різноманітні методи впливу. Терор був одним з найважливіших її інструментів. Власне, поставивши свого часу населення на грань виживання (голодомори, депортації, масові репресії, ідеологічний диктат, постійні дефіцити і т. д.) комуністична влада не залишала йому іншого вибору, ніж покоря. Шанс вижити мали тільки мовчазні, *упокорені*.

Характерно, що партійна верхівка брежнєвської пори цінувала ці виплекані сталінізмом якості, бо добре знала, що підтримання їх – запорука збереження її влади. Один з ідеологів запорізької партноменклатури в липні 1989 р. на зборах облпартактиву, розкритикованих газетою “Правда” за антиперебудовні виступи, висловив побоювання, що в результаті “перебудови” партія втратить “*наш народ*” (мається на увазі мешканців Запоріжжя. – Авт.), “*как самый смиренный*”. Аудиторія мовчки сприйняла цю думку. Вона не зрозуміла, що, назвавши своїх земляків “*смиреними*”, партійний оратор зробив їм сумнівний комплімент. У описаній Дж. Оруеллом в книзі “1984” для позначення лояльного тоталітарному режиму громадянина використовується термін “*благодумлящий*”. На наш погляд, фантазія доморошеного партійного ідеолога, який про Джорджа Оруелла ніколи і не чув, набагато перевершила умоглядний витвір англійського письменника, який про сталінізм і націонал-соціалізм знав лише з розповідей і публікацій. Як у таких випадках кажуть: “Суха теорія, мій друже...”. У Запоріжжі мали справу з “живою практикою”, яка витворила свій образ лояльної тоталітарному режиму людини, яка “*благодумляще*” переросла і у своїй еволюції зупинилася на рівні “*смиренності*” – вищої, з точки зору місцевої партократії, з усіх громадянських чеснот нашого народу.

Немає сумніву, що пам'ять про історичне минуле у кожній з цих трьох груп – *жертв, катів і поплічників, смирених* – своя. Інша справа, що в умовах тоталітарного режиму відкрито демонструвати своє бачення минулого, відмінне від точки зору влади (“*катів і їх поплічників*”), було смертельно небезпечно. Усі повинні були демонструвати те розуміння історії, яке продеклароване комуністичною верхівкою. “Минуле таке, яким його бажає зробити партія”, – ці слова Дж. Оруелла і про нас.

Але читач може нагадати автору, що масові репресії припинилися зі смертю Й. Сталіна і що категорії: “*жертви, кати і поплічники, смирени*” – з минулого. Виросло нове покоління. В останні десятиліття Радянської влади Запорізьку область можна було навіть вважати “вітриною” радянського способу життя. У Запоріжжі вироблялася майже половина нержавіючої сталі і шарикопідшипників СРСР, третина холодного прокату і близько половини трансформаторів, *майже всі двигуни* для радянських літаків і гвинтокрилів. На місцевому автозаводі випускали популярні в народі мікротітражки “Запорожець”. У дві-три зміни працювали заводи, які випускали військову продукцію. Стрімко зростали електроенергетичні потужності області. У 1977 р. районі на березі Каховського водосховища запрацювала одна з найбільших у світі теплових

електростанцій – Запорізька ДРЕС. Неподалік від ДРЕС будувалася атомна електростанція, перший блок якої дав струм у 1984 р. Біля електростанції виросло місто Енергодар.

У Запоріжжі отримували пристойну (за мірками УРСР) заробітну плату, обласний центр відносно добре постачався продуктами харчування і промисловими товарами. І хоча не зникали черги – неодмінний атрибут радянського способу життя, але звичний набір продуктів – хліб, дешева ковбаса і риба, молоко, кефір, маргарин (інколи навіть масло), крупи, цукор – можна було, відстоявши певний час, придбати. Будувалося нове житло і, хоча були величезні черги, робітники великих підприємств та службовці державних установ одержували безкоштовні квартири і облаштовували їх стандартними предметами радянського добробуту – меблями, холодильниками і телевізорами вітчизняного виробництва. Можна було сподіватися на путівку до санаторію чи будинку відпочинку. Ті, хто мав зв'язки у владних структурах чи торгівлі (по тодішньому – “блат”), могли розраховувати на високоякісні імпортні товари. Кількість і асортимент цих товарів виросли в результаті зростання експорту за кордон нафти і газу, що забезпечили надходження “нафтодоларів” і закупки за кордоном деяких товарів повсякденного попиту. Чи не єдина проблема, яка могла турбувати середньостатистичного жителя міста – жахлива екологічна ситуація. Але інформація про її масштаби і наслідки була від нього суворо засекречена.

Але чи стерлося в пам'яті в цих умовах минуле? Тим, хто народився у 1953 р., у 1991 р. було 38 років, а у 2015 р. – 62 роки. Час, як відомо, лікує.

Час справді лікує, у тому числі й соціальні хвороби. Але ніхто не сказав, скільки необхідно прожити років, щоб забути жахи сталінізму. Соціальна психологія має велику інерцію. Минуле довго живе у свідомості (і підсвідомості!) нащадків, визначаючи їх поведінку. Це стосується і українського суспільства на момент проголошення незалежності. Адже, незважаючи на те, що масові репресії після смерті Сталіна припинилися, ніхто з радянських вождів всерйоз не поставив питання про демонтаж *політичної системи сталінізму*. Дуже багато із спадщини сталінізму залишалося в 1991 р., так чи інакше визначаючи поведінку суспільства. А оскільки продовжувала жити стара, хоча й дещо модернізована тоталітарна система, відтворювалися (хоча і менш яскравих формах) характерні для неї соціальні типи – *жертви, кати і поплічники, смиренні*. Відповідно, відтворювалися і різні за змістом типи історичної пам'яті. Зовсім не випадково сучасне українське суспільство називають *постґеноцидним і постголодоморним*.

Але людство виробило способи подолання травматичного досвіду, подібних кошмарів минулого: *суд і каяття*. Класичний приклад цього після краху нацистського режиму і Нюрнберзького процесу подала Німеччина.

В Україні суду над комунізмом не було. Суспільство так і не спромоглося на самоочищення, на свій “Нюрнберзький процес” і не оголосило злочинними КПРС, КДБ та інші репресивні організації, що існували в Радянському Союзі. Хоча горбачовська “перебудова” відкрила шлюзи для історичної правди, не все населення повірило у жахливу правду про минуле і змінило своє бачення радянської історії. Запорізькій області з домінуванням в ній радянської “смиренності” це стосується особливо. Нам невідомі випадки, коли б хтось із уцілілих *катів, поплічників, інформаторів спецслужб чи їх близьких* публічно виступили із каяттям стосовно своєї колишньої діяльності чи діяльності своїх близьких. Знаємо лише один випадок: запорізький журналіст Юрій Гаєв, який написав про свій восьмирічний досвід “роботи” на місцевий КДБ [13]. Його публікація була сприйнята як справжня сенсація. Автор, зокрема, згадував, як за дорученням штатного кадебіста він “шпигував” за відомою у Запоріжжі художницею Наталією Коробовою і описує своє почуття провини, яке його ще довго переслідувало. “*Очень надеюсь, – писав колишній кадебістський інформатор, – своей докладной... не навредил ей*” [14]. Свої контакти з “органами” Ю. Гаєв перервав тоді, коли, за його словами, “*понял, что приближаюсь к падению...*” [15].

І хоча про все це журналіст написав лише через багато років, його вчинок був публічним каяттям. Але скільки не покається? Сотні? Тисячі? Десятки тисяч? Вони продовжували жити серед нас з почуттям виконаного обов'язку. Живуть вони, їхні діти і внуки. Відбувалася “негативна селекція”, яка в різних формах відбувалася роки сталінського терору і продовжувалася аж до 1991 р. Її результати відчуваються і сьогодні. Діти і внуки катів, вбивць і поплічників, маючи кращі стартові можливості і одержавши освіту в елітних закладах, недоступних для дітей “смиренних” і “жертв” терору, опинилися на верхніх щаблях соціальної драбини – у владі, промисловій еліті, в керівництві партій, ЗМІ.

Красномовний приклад, що ілюструє стан історичної пам'яті жителів регіону напередодні проголошення незалежності України – їх реакція на маніфестацію в Запоріжжі 5 серпня 1990 р., присвячену 500-річчю Запорізького козацтва. Коментуючи пасивність і байдужість земляків, з якою вони поставилися до цієї загальноукраїнської акції, С. Овчаренко в місцевій самвидавській газеті “Черная суббота” дуже точно відтворив морально-психологічну ситуацію в місті, заповненому десятками тисяч святково одягнених гостей з усіх областей республіки і українського зарубіжжя:

“*Поневоле чувствуешь себя не в своей тарелке, если тебя приветствуют как хозяина дома, а ты здесь, – только временный житель, а хозяин давно умер и память о нем утеряна...*”

Занадто багато виявилось в місті (особливо, в його центральних районах, по яких і пройшла багатокілометрова колона учасників свята) байдужих до героїчного минулого, культури і духовності українського народу, а то і відверто ворожих до них. Це й показала демонстрація. Автор констатує стан “*животной пассивности масс...*” і саме в цьому вбачає джерело сили КПРС. Разом з тим, автор замітки не хоче залишатися песимістом. Констатувавши, що “грандиозная демонстрация произвела какое-то впечатление на запорожцев, пусть и в форме любопытства”, автор ставить перед статтею заголовок зі знаком питання: “Отход от социальной зоологии?”. Однак, читачам найбільше запам'яталися не заголовок, а алегорія: “*...Хозяин давно умер и память о нем утеряна...*” [16].

Ця алегорія ілюструє глибоку корозію української національної свідомості в регіоні. Пам'ять про один із яскравих феноменів українського народу – козацьке минуле – навіть на історичній батьківщині козацтва, здавалося, була втрачена. Саме ця колективна народна пам'ять була одним із важливих факторів перетворення народу у модерну націю. Без цієї пам'яті українці залишаються в стані етнографічної маси. Байдуха реакція переважної більшості жителів міста на це свято переконливо засвідчила, що вони *не відчували себе українцями*, хоча при проведенні перепису, можливо, за інерцією відносили себе до цієї національної спільноти.

Недалеким від істини був редактор самвидавської газети бердянського проводу УРП “Азовська Січ” Петро Соколов, який назвав домінуючими в регіоні настроями “неоінтернаціоналізм місцевих аборигенів-манкуртів та яничар різних націй” [17]. До такого висновку підштовхувала демографічна статистика. Відсоток українців в області за 30 років (1959-1989) зменшився з 68,3% до 63,0%, в той час як росіян – збільшувався з 26% до 32%. За цей час на 2,5% (з 20,5% до 23,0%) збільшилася частка українців, які вважали своєю рідною мовою російську [18, с.140]. Коли б Україна залишилася у складі СРСР, українці Запорізької області могли перетворитися на національну меншину.

Але імперія доживала останні місяці. Остаточну крапку на минулому України було поставлено на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р., коли 90,66% мешканців Запорізької області підтвердили Акт проголошення незалежності України. Відкрилася можливість побудови незалежної демократичної України, зорієнтовану на цінності європейської цивілізації.

Але очікування багатьох мешканців регіону, пов'язані з незалежністю, не виправдалися. Особливо тієї, досить численної їх групи, яка 1 грудня 1991 р. проголосувала за незалежність тому, що була впевнена, що це негайно змінить життя на краще. Вони голосували “шлунком”, а не розумом. Те, що відбулося невдовзі після проголошення незалежності, шокувало їх. Економічний обвал, шалена інфляція, припинення роботи підприємств, масове безробіття, довготривалі затримки з виплатою заробітної плати, розкол суспільства на величезну, несподівано збіднілу більшість, поставлену на межу фізичного виживання, і раптом збагатілу меншість – ці та інші драматичні метаморфози пострадянської доби стали для жителів регіону важким екзаменом на вірність самостійницькому вибору і принципам демократії.

Ці обставини наклали відбиток на настрої наших земляків, зокрема на їх оцінку змін, які відбуваються в суспільстві в умовах незалежності.

Не занадто спрощуючи ситуацію, можна виділити три групи жителів регіону і, відповідно, *три точки зору* на минуле, *три змістовні типи історичної пам'яті*, які репрезентують різні групи населення області, а відтак – ідеологічні й політичні лінії.

Перша з них характеризується гострою ностальгією за “доперебудовним” минулим, зокрема тим його періодом, коли радянський режим за рахунок “нафтодоларів” зумів на деякий час забезпечити населення дешевим продовольством і “ширпотребом”. Для частини населення, яке все життя перебувало за “залізною завісою” і не мало можливості порівнювати життєві стандарти Сходу і Заходу, радянське минуле стало здаватися ідеалом благополуччя, своєрідним “втраченим раєм”.

Чомусь згадується саме цей справді відносний благополучний і короткий період історії – 60–70-ті роки ХХ ст., а не попереднє довоєнне і повосенне лихоліття, радянські Голодомори, сталінські репресії чи тотальне безтовар'я часів так званої “перебудови”. Але така особливість людської пам'яті.

До цієї групи належать прихильники комуністів та інших лівих партій України і організацій, що знаходяться під їх впливом. Цих людей об'єднує прагнення до відновлення в тій чи іншій формі становища, яке було до розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності. Їх ядром були ті 7,5% жителів Запорізької області, які проголосували 1 грудня 1991 р. проти Акту проголошення незалежності України [19]. Але, звичайно, не лише вони. В умовах економічної розрухи, інфляції, масового безробіття і різкого зниження життєвих стандартів населення, його незадоволення супроводжувалося сильним спалахом ностальгії за минулим. Цим скористалися лідери зазначених вище партій. Вони пропонували народу прості й привабливі, хоча абсолютно нереальні гасла. Щоб повернути життя на краще, говорять вони, необхідно відновити СРСР і соціалістичний лад з його централізованим управлінням, державно-колгоспною економікою і централізованим розподілом матеріальних благ. За їх переконанням, це гарантує дешеві товари, безплатну освіту, доступне медичне обслуговування і соціальну стабільність. Про те, що такий сценарій розвитку неможливий і сама спроба його реалізації призведе до відновлення тоталітарного політичного режиму й супроводжуватиметься масовими репресіями – вважається за краще не задумуватися.

Говорити про якісь чіткі й усталені політичні погляди цієї частини населення не доводиться. Вони взагалі не переймалися питанням про теоретичні постулати марксизму: для них “світлим майбутнім” стало радянське минуле, у якому держава забезпечувала своїх громадян мінімумом необхідного для життя і про яке в умовах незалежності вони змушені були турбуватися самостійно. У цьому “світлому минулому” існував Радянський Союз, при владі була КПРС, а значить, лише комуністи й усі ті, хто закликає відновити СРСР, зможуть повернути добробут і благополуччя. Електоральний потенціал цієї групи в Запорізькій області в 90-ті рр. становив 35-40% виборців, але з початком 2000-х років став поступово зменшуватися.

На діаметрально протилежних політичних позиціях перебуває також досить послідовна й згуртована друга група населення, яка підтримує українські партії і політичні групи національно-демократичної, національно-ліберальної і національно-радикальної орієнтації. Майже всі вони вийшли з Руху, Української республіканської партії і її попередниці – Української Гельсінкської спілки, Демократичної платформи в КПРС, “Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка”, “Меморіалу”, екологічних об'єднань та інших “неформальних” груп. Саме вони під час “перебудови” очолювали демократичний рух і були послідовними

прибичниками відновлення в тій чи іншій формі державного суверенітету України, роздержавлення народного господарства і впровадження ринкових засад економічного життя. Українські національні партії виходили з того, що СРСР був державою імперського типу з антинародним тоталітарним режимом. За переконанням їх членів, період “застою” знаменував гостру кризу цього режиму, а “перебудова” була спробою вийти з неї шляхом косметичних змін. Коли ця спроба зазнала провалу, у Радянському Союзі наприкінці серпня 1991 р. відбулася *антикомуністична* революція. В Україні вона набула національно-демократичного характеру. Саме як *революцію* характеризував крах заволоду ДКНС і проголошення незалежності України у своєму виступі перед депутатами Запорізької міськради 23 серпня 1991 р. голова міської організації Руху, депутат облради К. Лямцев [20]. Так тоді думали багато учасників демократичного руху. Правда, ці ілюзії розвіялися, коли на телеекранах і газетних сторінках почали з'являтися обличчя представників нової влади. На згадку цих ілюзій через деякий час почали проростати нові надії і виникати нові політичні проекти. Боротьба продовжувалася.

У цій боротьбі українські національно-демократичні партії більш-менш твердо й послідовно обстоюють європейський вибір України, її демократичний розвиток, реформування економіки, національно-культурне відродження, виступають проти надання російській мові статусу другої державної, у чому вбачають спробу остаточно витіснити українську із вжитку. Чисельність і вплив прихильників цих партій у Запорізькій області обмежені. За орієнтовними оцінками їх електорат в 90-ті роки не перевищував 25% виборців, але з часом поступово збільшувався, головним чином, за рахунок молоді і міського населення.

Між цими двома політичними групами з відносно чіткими позиціями знаходиться *третья* група населення області, представники якої приймають незалежний статус України, підтверджений абсолютною більшістю її громадян у грудні 1991 р., але проникнуті ностальгічними почуттями за відносно благополучним радянським минулим. Їм одночасно хочеться, щоб Україна була незалежною – але щоб це ніяким чином не ускладнювало їх життя; щоб політична система була багатопартійною – але без радикальних партій; щоб економіка ринковою – але ціни регульовані і життєві стандарти, принаймні, не нижчими, ніж в радянські часи. Вони не дуже хочуть, щоб змінювалося мовно-культурне середовище й ідеологічні символи, які прийшли з радянської епохи. Це та частина жителів області, яку ностальгуюча за часами “застою” компартійна номенклатура Запорізької області називала свого часу “*смирною*” і на підтримку якої орієнтувалася в роки “перебудови”. Її морально-політичним імперативом стало відоме висловлювання О.О. Мороза: “*Не має розуму той, хто прагне відновити СРСР; не має серця той, хто не шкодує за радянським минулим*”.

У електоральному відношенні – це переважно виборці партій влади. За вплив на них змагаються партії лівої і проросійської орієнтації, з одного боку, і проукраїнські з іншого. Якщо проаналізувати результати президентських виборів і виборів до Верховної Ради України 1991 і 2014 років, то до *третьої* групи належало 40-60% виборців Запорізької області.

*Підводячи підсумок, констатуємо: перші дві групи репрезентують антагоністичні версії історичної пам'яті – російської імперської і української національної. Щоб не ускладнювати типологію, не акцентуємо увагу на національному складі цих груп, сподіваючись, що читач розуміє, що перша група була різнонаціональною, але всуціль російськомовною, а друга – переважно україномовною. Що ж стосується *третьої* групи жителів краю, то в їх історичній пам'яті еклектично поєднуються елементи перших двох версій.*

Агенти російсько-імперської імперської пам'яті

Агенти російсько-імперської пам'яті сприймали і сприймають проголошення незалежності України як прикру випадковість, помилку історії, яку необхідно виправити. Для цього необхідно відновити “велику державу” – СРСР чи Російську імперію. Їх світогляд визначається зашкарубленими реліктами імперської великодержавності. Вони до цього часу перебувають у полоні міфу про “змову” імперіалістичних розвідок, які у своїй діяльності опиралися на “агентів впливу” західних держав у партійно-державному апараті СРСР. Саме за допомогою цих “агентів”, за глибоким переконанням представників цього сектору історичної пам'яті, був спровокований розпад Радянського Союзу, відбулася реставрація капіталізму, а самі ці “агенти” стали новою владою на пострадянському просторі.

На початку 90-х років теорію “змови” в Запоріжжі активно пропагував Б.І. Олійник – відомий український радянський поет, який напередодні розвалу СРСР був віце-головою Палати Національностей Верховної Ради СРСР. У 1992 р. він брав участь у виборах до Верховної Ради по одному з сільських округів Запорізької області, який виявився вільним. Як передвиборний документ використовувалася його книга “...И увидел я другого зверя”, или два года в Кремле”. У книзі поет-академік відмовляється пояснювати розпад СРСР за законами логіки:

“...Многое из происшедшего и происходящего у нас необъяснимо на уровне материалистическом, то есть привычной обиходной логикой”.

Відповіді він пробує знайти... у підступах Сатани, який “*безбоязненно послал исчадие свое на грехопадшую землю*” [21, с.79]. Не важко догадатися, кого персонально мав на увазі автор.

Від таких узагальнень у здивованого читача, який звик сприймати навколишній світ відповідно до принципів раціоналізму, перехоплювало дух. Правда, коли справа почала доходити до конкретики, то ніякого “задзеркального” пояснення подій поету-академіку запропонувати не вдалося і все у нього звелось до вульгарної теорії імперіалістичної (а в її контексті, католицької) “змови” проти світового соціалізму, СРСР і православної цивілізації. Саме в результаті цієї змови влада на території колишнього Союзу, і зокрема України, за переконанням автора, потрапила до рук відступників і переродженців з числа вищої партноменклатури.

Незважаючи на всю абсурдність легенди про “агентів впливу” і “змову” Заходу, запорізькі “плакальниці” за покійною імперією час від часу знову підкидають місцеву читачеві цю ідейку. 2008 р. місцевий анонім Яша Сєверний у запорізькому тижневику “Истеблишмент” нагадавав своїм читачам, як самоочевидне, що Радянський Союз “рухнул, ктжати, из-за предательства политической элиты” [22], а колишній перший секретар Шевченківського райкому КП України м. Запоріжжя Жанна Івченко називала М. Горбачова “Предателем с большой буквы” [23].

Агенти російсько-імперської пам’ять в діяли і продовжують діяти в регіоні системно, виходять на масову аудиторію, не жаліють грошей. Конкретних прикладів по Запоріжжю, які ілюструють їх прагнення сформувати в населенні проросійський образ історичного минулого, можна навести безліч. Тільки перелік різноманітних публічних заходів, які пропагували ідею “Русского мира”, “Славянского братства”, “Евразийского союза” чи “Канонического православия” (всупереч УПЦ КП) тощо в Запорізькій області зайняв би декілька сторінок. Нагадаємо лише деякі з цих заходів, найбільш скандальних, які відбулися в останнє десятиліття.

Перший – резонансна міжнародна акція під амбітною назвою – “Собор народів Білорусії, Росії та України”, що відбувся 17-19 травня 2004 р. в Запоріжжі і була присвячена 350-річчю Переяславської Ради.

Запоріжжя вибрали не випадково. Крім того, що місто є символом козацького минулого України (як же не поспекулювати на історії!), тут розташовані базові підприємства основних спонсорів заходу, зокрема – “Мотор-Січ”, а “батьки” міста та області були ідейно близькі “духу Собору”. Був переддень “Помаранчевої революції”. Президентом України все ще залишався “багатовекторний” Л. Кучма, але до влади рвався відверто проросійський В. Янукович. Місцева начальство, не мало твердих державно-ідеологічних принципів і схилилися, куди “подує політичний вітер”, тобто на зближення з Москвою.

Організатори подбали про те, щоб пам’ять про Собор надовго залишилася у свідомості жителів міста. Гості везли з собою Поклонний Хрест, який планували урочисто поставити на острові Хортиця. Господарі виготовили пам’ятну стелу. Його передбачалося установити біля кафедрального собору УПЦ МП, недалеко від головного офісу ОАО “Мотор-Січ” – головного спонсора цього міжнародного заходу.

Інформацію про те, як це відбувалося, подаємо за джерелами, близькими до організаторів Собору.

“...Подтянулись стройные ряды казаков, зацелкали затворы фотоаппаратов и зажужжали моторы камер. Когда упавшая белая ткань обнажила каменную стелу с высеченными на ней словами: “Здесь, на славной земле запорожской, 17-19 мая 2004 года проходил Собор народов Беларуси, России, Украины. Братья! Будем же едины, чтоб наш союз не расколоть врагам”.

Солнце, засиявшее над Запорожьем, придало дополнительную торжественность церемонии открытия памятного знака, символизирующего нерушимую дружбу славянских народов. Он был открыт на площади Андрея Первозванного по соседству с кафедральным собором и памятником провозвестнику христианской веры на славянской земле.

Памятный знак освятил архиепископ Запорожский и Мелитопольский Василий. Здесь же состоялось торжественное вручение наград Русской Православной Церкви политикам, руководителям промышленных предприятий и общественных организаций, своей деятельностью содействующим объединению трех братских народов. Первым из них стал Вячеслав Богуслаев – Герой Украины, генеральный директор ОАО “Мотор-Сич” – предприятия, которое не на словах, а на деле осуществляет интеграцию трех братских республик и наполняет реальным содержанием Единое экономическое пространство. Награждая его орденом Ильи Муромца, архиепископ сказал: “В год 350-летия Переяславской Рады мы смело можем сказать, что среди директорского корпуса сегодня роль объединителя Богдана Хмельницкого по плечу только Вячеславу Богуслаеву” [24].

...Право открытия Памятного знака было предоставлено представителям народов Беларуси, России, Украины: советнику-посланнику Посольства Республики Беларусь в Украине Виктору Михайловичу Гейсичу, члену Совета собора, депутату Государственной Думы РФ Сергеем Юрьевичем Глазьеву, народному депутату Верховной Рады Украины Ярославу Михайловичу Сухому.

Знак был освящен архиепископом Запорожским и Мелитопольским Василием [25].

...Хоть и в едином ряду событий, но все же несколько особняком стоит торжественная церемония передачи Поклонного Креста Музею казачества.

Путь Поклонного Креста из России на днепровский остров оказался не прост. На границе реликвия была задержана таможей. Но, как сообщил мэр Запорожья Евгений Карташов, оказалось достаточно одного телефонного звонка, чтобы Крест продолжил свое следование к месту назначения. “Было бы здорово, – прокомментировал случившееся городской голова, – если бы все недоразумения на границах братских стран разрешались так же просто и без проволочек” [26].

На Соборі багато говорилося про необхідність союзу між слов’янськими народами – росіянами, українцями і білорусами. Про необхідність включення до нього західних і південних слов’ян – поляків, чехів, словаків, словенців та інших – не йшлося. Напевне, ці слов’янські народи ідеологи Собору вважають розбещеними Заходом і нездатними для місії “рятівників світової цивілізації”. Судячи з матеріалів Собору, для виконання цієї місії не запрошувалися й інші народи, які живуть на пострадянському просторі, інакше про них неодмінно згадали б. Отже, йдеться не про міфічне “слов’янське братство”, а про встановлення контролю Росії над Україною і Білорусією.

На цьому зібранні зарубіжні й місцеві учасники висловили багато суджень, які були однаковою мірою і безглузді, і провокаційні. Зокрема, було надано слово нашому земляку, який став громадянином Росії і депутатом Держдуми Російської Федерації, Сергію Глазьеву. Організаторам форуму було добре відомо, що він виступає за зміну конституційного ладу України – декларує необхідність об’єднання трьох

східнослов'янських держав, "аж до утворення єдиної держави з Росією та Білорусією", бо, як він висловлюється, "мазепинсько-бандерівська політика викликає печію" [27]. Про об'єднання східнослов'янських народів, як альтернативу європейському вибору України, він говорив і на запорізькому форумі. І тим не менше, він виявився центрі уваги керівництва області та міста, лідерів місцевих проросійських організацій. Глазьев говорив про об'єднання східнослов'янських народів як про "природний шлях їх розвитку", надійну альтернативу "згубного" для України європейського вибору. Йому дружно аплодували – як заїжджі адепти "слов'янської єдності", так і місцеві його клевети.

Гостей наїхало багато – з Росії, Білорусії, Автономної республіки Крим, з сусідніх східних і південних областей України, з Києва. На Соборі лунали заклики до "нового Переяслава", а його гаслом було – "Три країни – один народ". Гасло – відверто провокаційне. Учасники конференції – а їх у добровільно-примусовому порядку зібрали близько 1000 чол. – повинні були задатися питанням: "Якщо народ насправді один, то чому країн три, чому, зрештою, три держави?". Відповідь була готова: "Це неправильно, необхідно негайно об'єднуватися". Саме такою була спрямованість виступів на Соборі.

Необхідність об'єднання обґрунтовували довго і детально. На трибуну піднімалися і заїжджі академіки, і місцеві ряджені козачки. Але справжній фурор викликала 20-хвилинна промова місцевого технократа, відомого у Запоріжжі керівника, до того ж – Героя України. Перед гостями, представниками місцевого істеблішменту і залученими для "масовки" вчителями та медпрацівниками він почав свій виступ з питання до залу: "Хто винен у розвалі Великої Держави?" (мався на увазі Радянський Союз. – Ф.Т.). У відповідь пролунало екзальтоване: "Жиди!". Далі натхненний оратор продовжив: "Це вірно! Я хочу розповісти про змову жидів і масонів, хоча це комусь не сподобається, і я постраждаю". І став детально розповідати, навівши стандартний набір аргументів з арсеналу махрового антисемітизму, в тому числі поінформовав аудиторію про міфічні "протоколи сіонських мудреців", про М.Горбачова – "агента масонів і члена Мальтійського ордена", що отримав від "світового зла" задачу зруйнувати СРСР.

Цей виступ не залишився непоміченим і за кордоном. Один з відомих зарубіжних аналітиків Стівен Величенко назвав Собор слов'янських народів "конгресом російських неофашистів" [28, с.3]. Коли б щось подібне трапилось десь в Європі, то через декілька хвилин оратор опинився б у порожньому залі, а після цього йому ніхто не подав би руки. До того ж, у нього виникли б серйозні проблеми з правоохоронними органами. Але Запоріжжя – не Європа, і жоден з присутніх навіть не піднявся зі свого місця. Залишилися в залі і київські чиновники високого рангу, і депутати Верховної Ради України, і керівники мерії та Запорізької облдержадміністрації. Оратор, звичайно ж, не постраждав. Більше того, він був винагороджений винятковою увагою залу: його промова переривалася вигуками підтримки та бурхливими оплесками.

Але ні "Собор народів Білорусії, Росії та України" в Запоріжжі, ні подібні проросійські витівки в інших українських областях Півдня і Сходу не зупинили наступ демократичних сил. На президентських виборах 2004 р. переміг В.Ющенко, якого вважали проукраїнським кандидатом. Спроба сфальсифікувати результати волевиявлення викликали масові протести, які переросли в Помаранчеву революцію.

Мешканці області добре пам'ятають історію зі спробами створення на так званому "З'їзді рад усіх рівнів", який відбувся у розпал Помаранчевої революції 2004 р., особливого адміністративно-територіального утворення під назвою Південно-Східна Українська автономна республіка. Закликам до розколу України і створення на Сході і Півдні цієї проросійської структури, яку противники цієї авантюри глузливо назвали ПіСУАР, дружно аплодувала запорізька делегація. У виступі її представника міського голови Запоріжжя С.Карташова, яке починалося словами: "Мы, потомки славных запорожцев, никому никогда не подчинялись...", курс на відокремлення від Києва і зближення з Росією обґрунтовувався ...споконвічним прагненням козацтва до свободи. Цю промову він повторив і на зборах в Запоріжжі.

Поки в Северодонецьку розробляли стратегію розколу, у Запоріжжі місцеві сепаратисти також не дрімали. Лише один приклад, свідками якого були десятки запорізьких інтелігентів. Ректор одного з державних вищих закладів освіти міста, підпорядкованого МВС, зібрав збори колективу і повідомив колегам, що хоче "порадитися, як бути в цій складній політичній ситуації". Напевне, звернення було суто формальне, бо через декілька хвилин після "обговорення" ректор-генерал проголосив вердикт: "будемо відділятися". На відміну від міського голови, він не шукав історичних аргументів: "Відділятися, і крапка!". Аудиторія була ошелешена, однак жоден з учасників зборів не висловився проти.

Але тоді сепаратистський проект швидко провалився. В Україну на деякий час прийшла демократія. Та, як це часто бувало в історії, нею найкраще використали згуртовані противники революції. Ними виявилися прихильники, "східнослов'янської єдності", тобто, інтеграції з Росією. Їх відкрита антиукраїнська риторика не ослабла.

Напередодні парламентських виборів 2007 р. по місцевому телебаченні виступив В.Богуслаєв, президент ВАТ "Мотор-Січ" – підприємства, зорієнтованого на російський оборонний комплекс. Богуслаєв – народний депутат України декількох скликань, член Політради Партії регіонів, Герой України.

У своєму інтерв'ю авторитетний регіонал чітко заявив: "Мы представляем интересы Юго-Восточного региона".

Далі цей підприємець з інженерною освітою виклав свою версію історію України. Лівобережну Україну він оголосив "основой украинского государства", а Правобережжя, "где 350 лет господствовала Польша" і де, за переконанням В.Богуслаєва, домінує "чисто польский вектор", такої історичної місії не виконувало. Цю ідею В.Богуслаєв розвинув і в тижневику "2000" (№5 за 2008 р.), де стверджує, що існує "три України" – Західна і Правобережна, які завжди були під Польщею, і "південно-східна частина, котра завжди була Малою Росією". У зв'язку з тим, що в Південно-Східній Україні (Малоросії) зосереджений "в основном весь промышленный потенциал", сміливо заявив президент ВАТ "Мотор-Січ", "управлять страной, экономикой

должны представители только Юго-Востока". Політичний підтекст цієї байки на історичну тему цілком зрозумілий: історію орієнтує "Юго-Восток" на Росію. А щоб було переконливіше, депутат-регіонал став заявляти жителів області можливою перемогою на виборах 30 вересня 2007 р. демократів, яких він називав "націоналістами", і пророкував, що коли вони прийдуть до влади, то "всех нас на Восточной Украине *"посчитают"*". Далі йде фраза, від якої у непоінформованого прихильника регіональної ідеї волосся на голові повинно було стати **сторчма**: "Уже посчитали, когда сняли глав наших районных администраций и когда присылают сюда главами наших областей выходцев с Западной Украины".

Це унікальне інтерв'ю має оціночне судження щодо тих жителів України, які не розділяють негативного ставлення регіоналів до членства України в НАТО. Вони оголошуються "неразумними".

Антизахідна (вона ж – проросійська) тема – улюблена для В. Богуслаєва. 1 березня 2008 р. у Севєродонецьку відбувся другий з'їзд проросійських противників європейського вибору України. Від Запорізької області доповідь "Об экономических и общественно-политических последствиях вступления Украины в НАТО" виголосив саме В. Богуслаєв. Оратор переконував зал, що вступ у НАТО – це економічний і політичний крах України, а її врятування – зближення з Росією. Йому дружно аплодували [29]. Про перебіг з'їзду декілька днів поспіль повідомляли місцеві засоби масової інформації. А особливо – запорізький телеканал "Алекс", який належить підконтрольному В. Богуслаєву підприємству "Мотор-Січ".

Російсько-імперський образ минулого в Запоріжжі богуслаєвська команда в "Мотор-Січі" і за його межами навіювала і своєю друкованою продукцією. У типографії "Мотор-Січі" в 2007-2008 рр. багатотисячним тиражем (без вихідних даних) було надруковано цілу бібліотечку провокаційних матеріалів, серед яких брошури "В мундирах СС" В. Верещака, "Пять войн Андрея Ющенко" С. Бурлаченка, "Исповедь украинца" В. Поліщука, "Роман Шухевич – гауптштурмфюрер СС" і "Деятельность ОУН-УПА". Авторство останніх двох брошур не зазначено.

Але найвищим "досягненням" цього спонсора на ниві новітнього "самвидаву" є публікація книги "Происхождение русско-украинского двуязычия на Украине. (Как ополячили наш язык)" Анатолія Железного. За словами видавця, це "выдающийся современный мыслитель" в галузі мовознавства. У цій книзі багато нісенітниць, а найбільша полягає у тому, що заперечується сам факт існування української мови, а отже й української нації. А Железний у своїй книзі не посилається ні на імена українських, ні російських авторитетів з проблем слов'янської філології й етнології, які вже давно дали науково-виважені відповіді на питання, які він спотворює. Потрясаючи з телеекрана щойно виданою книгою, видавець теревенив телеглядачам Запоріжжя про "духовно-культурную исключительность" російської нації.

Враховуючи економічні і політичні позиції В. Богуслаєва і його оточення в області, місцеві ЗМІ залишають його поза критикою. Лише запоріжець Іван Ювас наважився на висновок, з яким у регіоні погодяться дуже багато:

"Політичні прив'язаності В'ячеслава Богуслаєва, як і економічні – незмінні й одновекторні: рівняння на Росію. Схоже, що довгі роки проживання в Україні і навіть звання Героя України не допомогли росіянину з Казахстану зрозуміти просту річ: окрім спільної історії з Росією (як із Польщею, Туреччиною, Молдовою та іншими сусідами), Україна має ВЛАСНУ тисячолітню історію, право на власних героїв, власну мову і власну державу" [30].

Авторів, які можуть наважитися на таку відверту оцінку, у Запоріжжі мало. Відкрито захищати національні інтереси тут намагаються лише поодинокі патріоти. У мас-медійному просторі домінують антиукраїнські мотиви. На початку 2007 р. місцеві журналісти почали видавати єдиний у місті український тижневик "Просто". Видання, яке послідовно обстоювало національні інтереси, протрималося лише рік. У місті, де місцевими промисловими структурами утримуються близько десятка російськомовних газет з густими вкрапленнями антиукраїнської дезінформації, не знайшлося жодного підприємця, який би підтримав українську газету.

Але тоді багато виборців щиро повірило В. Богуслаєву, як і довірилися багатьом його однодумцями з інших областей Півдня і Сходу. Саме вони привели на початку 2010-х рр. До влади "донецьких" на чолі з В. Януковичем, які за декілька років розграбували Україну і поставили її на край прірви. При цьому, проросійським "представителям Юго-Востока", які по версії В. Богуслаєва і його однодумців повинні були "управлять Україною", була відведена принизлива роль (говорючи російською мовою) "шестерок" у жорсткій бандитській ієрархії, вибудованій "донецькими".

...За десять років після запорізького "Собору народів Білорусії, Росії та України" 2004 р. Запоріжжя густо "обросло" проросійськими структурами. Називаємо основні з тих, що діяли або продовжують діяти в регіоні: "Русское движение Украины", політична партія "За Русь единую", перейменована в партію "Русский Блок" (заборонена у травні 2014 р. в судовому порядку за сепаратистську діяльність), регіональна організація "Собора народов Белоруссии, России и Украины", "Русский культурный центр", Центр "Соотечественник" – філія "Совета российских соотечественников" з центром в Москві, місцеве правління Міжнародної асоціації молодіжних організацій російських співвітчизників (керівництво в Москві), відділення Всеукраїнської організації "Русское содружество" (центр у Сімферополі).

Більшість етнічних росіян і російськомовних жителів регіону – громадян України, до цих організацій не мають ні найменшого відношення і навіть не здогадуються про їх існування. Як, до речі, не знають, хто керує ними і звідки одержує завдання.

Відкриємо "секрет Полішинеля": серед керівників цих організацій чи не "головний" – В.В. Пашков. Виріс він у Росії, де і здобув освіту. У Запоріжжі з'явився вже у зрілому віці. Був викладачем одного з вузів міста, працював керівником прес-служби ВАТ "Мотор-Січ", а з 2006 р. – ректор Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (ЗОІППО). Нічого незвичного в цих рядках біографії немає. В Україні

живуть і чесно працюють на благо держави мільйони етнічних росіян. Але тут особливий випадок. Політична орієнтація В. Пашкова формулюється чітко: прихильник "русского мира", притому, у його політичному сенсі. Свого часу він керував місцевим відділенням партії "За Русь єдиную", потім став головою Запорізької організації партії "Русский Блок". Деякий час навіть очолював цю політичну партію "у всеукраїнському масштабі". Але вчасно зрозумів, що за її списками не вдасться потрапити навіть до місцевої ради, не кажучи вже про Верховну. Народ не знав і не хотів знати цю партію: на парламентських виборах 2012 р. "Русский Блок" отримав мізерний результат – 0,31%. Оскільки дуже хотілося зберегти важелі громадського впливу, перейшов до Партії Регіонів (туди таких охоче приймали), і в 2010 р. від цієї партії був обраний депутатом Запорізької обласної ради.

Очолюючи ЗОІППО, В. Пашков відкрив для проросійських організацій Запоріжжя широкий доступ до вчительської аудиторії та молоді. Так, протягом 2009-2013 рр. з використанням ресурсів інституту організовувалися щорічні "Літні школи патріотизму молодих співвітчизників". Звичайно ж, мова йде про російських співвітчизників. Про спрямованість роботи цих шкіл свідчать два приклади. У 2012 р. слухачі школи розглядали питання про те, як наприкінці листопада 2004 р. члени Асоціації молодіжних організацій російських співвітчизників стояли в центрі Києва проти "помаранчевої смуты самоновейших Смердяковых". Наводилася цитата з "Братів Карамазових" Ф. Достоєвського: "Вот хорошо было бы, кабы одна умная нация победила весьма глупую-с!" [31].

Чергова Літня школа 19-21 серпня 2013 р. була присвячена 230-річчю приєднання Криму до Росії. Був проведений конкурс творчих робіт, де розглядалася історія і "сучасні аспекти" цього питання. Засновниками конкурсу були заявлені: Запорізька молодіжна громадська організація "Акцент" і під тією ж назвою видавництво, ЗОІППО, "Русский культурный центр", Всеукраїнська громадська організація "Русская школа", Регіональне представництво "Восток" всеукраїнської громадської організації "Русскоязычная Украина", міжвузівський дослідний центр "Політика та освіта" (ЗОІППО) та інші [32]. Нагадаємо, що до анексії Криму Росією залишалося менше року. Так що тема була надзвичайно актуальною.

Майже відкриту антиукраїнську діяльність в регіоні вела "Слов'янська гвардія", деякі козацькі формування, які не приховують своєї орієнтації на "Русский мир". Вони щедро фінансувалися місцевими та іногородніми спонсорами, в тому числі і з місцевого бюджету (в русифікованому регіоні діяла обласна програма підтримки російської (!?) мови); їх діяльність рекламували в місцевих та центральних ЗМІ.

Як і в інших містах регіону, проросійські організації Запоріжжя діяли в тісному контакті з місцевими та заїжджими депутатами-українофобами. Південь і Схід вважалися надійним форпостом Партії Регіонів та КПУ. Зокрема, в Запоріжжі часто в місті бував нардеп В. Колесніченко – голова "Всеукраїнського координаційного совета организаций русских соотечественников", ініціатор багатьох антиукраїнських акцій. Для зустрічей з ним його місцеві однодумці "зганяли" студентів, вчителів – курсантів ЗОІППО, медпрацівників та інших залежних від влади "бюджетників". Розмови йшли про "слов'янську єдність", "Русский мир", про необхідність федералізації України та її зближення з братньою Росією і Білорусією, "аж до злиття". Слухачів переконували, що це і є "природний шлях розвитку України", її порятунок від Заходу, який знаходиться у стадії морального і політичного розкладу.

Таким чином, агентами російсько-імперської пам'яті в Запоріжжі (а вони у своїх руках мали і необмежені фінансові ресурси, і вплив на місцеву владу, і вихід на масову аудиторію, і засоби масової інформації, і зв'язки з своїми прибічниками в інших містах і Росії), – робилося дуже багато, щоб з "перепрограмувати" історичні уявлення жителів регіону про минуле і підготувати їх до приєднання до Росії.

(Закінчення статті див. у 43 випуску збірника).

Джерела та література

1. Скегельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Скегельчик. – К. : Критика, 2008. – 303 с.
2. Кірбятська-Позднякова Е.Г. Соціально-історична пам'ять: механізм формування, закономірності та тенденції розвитку. Автореферат дис. ... доктора соціол. наук / Е.Г. Кірбятська-Позднякова. – Запоріжжя, 2014. – С.5.
3. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій / В. Артюх // Менеджмент за умов трансформаційних інновацій: виклики, реформи, досягнення : матеріали міжнародної наукової конференції (10-12 травня 2007 року). – Суми, 2007. – Ч.ІІ. – С. 113-117.
4. Жадько В.О. Історична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз) : Автореф. дис... докт. філос. наук / В.О. Жадько. – К., 2007. – 36 с.
5. Середа В.В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні : Автореф. дис. ... канд. соціолог. наук / В.В. Середа. – К., 2006. – 20 с.
6. Фостачук Е.А. Социальная память и конструирование ментальности в современной Украине / Е.А. Фостачук // Вісник Одес. нац. ун-ту. Серія: Соціологія і політичні науки. – Т.8. – Вип.9. Матеріали міжнар. науково-практичн. конференції "Соціальна політика і механізми інтеграції укр. суспільства" 27-28 вересня 2002 р. – Одеса, 2003. – С.85-90.
7. Леонтьєва О.Б. Историческая память и образы прошлого в российской культуре XIX – начала XX вв. / О.Б. Леонтьева. – Самара : ООО "Книга", 2011. – 448 с.
8. Малышева С.Ю. Мифологизация прошлого. Советские революционные праздненства / С.Ю. Малышева // Диалоги со временем: Память о прошлом и история. – М., 2008. – С.683-684.
9. Миллер А. Историческая политика уничтожает пространство для диалога (09.03/2009) / А. Миллер // <http://ru.delfi.lt/archive/print.php?id=20912698>
10. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания YMCA-Press, 1955 г. / Н.А. Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
11. Епплблом Енн. Історія ГУЛАГу / Епплблом Енн, пер. з англ. – Київ : ВД "Києво-Могилянська академія", 2006. – 511 с.

12. Миронов Н. Ностальгия по застою? Заметки с одного собрания партийного актива / Н. Миронов // Правда (Москва). – 1989. – 5 августа.
13. Гаев Ю. Как журналист с КГБ сотрудничал / Ю. Гаев // МИГ по выходным. – 2006. – 12 октября.
14. Гаев Ю. Как журналист с КГБ сотрудничал / Ю. Гаев // МИГ по выходным. – 2006. – 19 октября.
15. Колосов С. Плохой хороший человек / С. Колосов // МИГ по выходным. – 2006. – 9 ноября.
16. Черная суббота (Запоріжжя). – 1990. – №3. – Сентябрь.
17. Азовська Січ (Бердянськ). – 1990. – Ч.1. – Грудень.
18. Численность населения Запорожской области : (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года) / Минстат УССР. – Запорожье : [б. и.], 1991. – 204 с.
19. Запорізька правда. – 1991. – 6 грудня.
20. Запорізька Січ. – 1991. – 10 вересня.
21. Олейник Б. "...И увидел я другого зверя", или два года в Кремле / Б. Олейник. – Запорожье : Коммунар, 1992. – 110 с.
22. Северный Я. Операция "Ы" / Я. Северный // Истеблишмент. – 2008. – 10-16 апреля.
23. Ивченко Ж. Горбачев – Предатель с большой буквы / Ж. Ивченко // Истеблишмент. – 2008. – 9-15 октября.
24. Гордеева Л. Славянский собор: в единстве – наша сила / Л. Гордеева // Донецкий кряж. – 2004. – 18 июня.
25. Собор народов Беларуси, России, Украины // http://www.pravoslavie.org.ua/index.php?action=fullinfo&r_type=article&id=393 [Официальный сайт Украинской православной церкви Московского Патриархата].
26. Гордеева Л. Объединимся, чтоб не уйти в небытие! / Л. Гордеева // <http://www.russian.kiev.ua/archives/2004/0406/040601cp01.shtml> [Сайт Русской общины Украины].
27. Український форум. – 2003. – 16 грудня.
28. Величенко С. Україна між двох світів / С. Величенко // Критика. – Київ, 2008. – №3. – С.3.
29. Жаркие дискуссии в Ледовом // Наше время плюс (Запоріжжя). – 2008. – 6 марта.
30. Ювас І. Народний капіталізм по-малоросійськи / І. Ювас // Просто. Український тижневик. Запоріжжя. – 2008. – 21 лютого.
31. Летняя школа патриотизма молодых соотечественников // <http://vksors.org.ua/articles/lentyaya-shkola-patriotizma-molodyx-sootchestvennikov>
32. Русский мир Запорожья // <http://rusmirzp.com/2013/07/10/category/tribune>

Турченко Ф. Г. Историческая память и политика памяти на Запорожье (1991-2015 гг.). Ч. 1.

Данная статья посвящена анализу исторической памяти и политическим манипуляциям вокруг нее. Речь идет о формировании различных типов исторической памяти и о деятельности ее субъектов (агентов памяти). Географические пределы исследования – одна из областей Южной Украины – Запорожская, а хронологические рамки – период независимости Украины. Иногда логика анализа вынуждает автора существенно раздвигать эти временные и географические рамки.

Ключевые слова: историческая память, политика памяти, исторический миф, агенты памяти, память о войне, "Російський світ/Русский мир".

Turchenko F. G. Historical memory and politics of memory on Zaporizhzhya (1991-2015). Part 1.

The article analyzes the historical memory and political manipulation with it. It will be about the formation of different types of historical memory and the activities of its subjects ("agents of memory"). Geographic limits of the study is one of the regions of South Ukraine – Zaporizhzhya, and chronological scope is the period of Ukraine's independence. However, logic analysis sometimes makes the author to extend these time and geographical scope.

Keywords: historical memory, politics of memory, historical myth, agents memory, the memory of war, "Russian World".

УДК 94(477.72)"198/199"

В. В. Михайлов

УКРАЇНСЬКИЙ НЕФОРМАЛЬНИЙ РУХ І ВЛАДА НА ХЕРСОНЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х – 1991 рр.

У статті на основі матеріалів Державного архіву Херсонської області та періодичних видань розглядається проблематика неформального руху в Південній Україні у другій половині 1980-х – 1991 рр. На прикладі Херсонської області, розкрито генезу та інституційні засади неурядових екологічних, правозахисних та політичних організацій зазначеного періоду. Висвітлено процес протидії комуністичної партії функціонуванню самодіяльних організацій. Визначено внесок неформальних об'єднань Херсонщини у розбудову української державності напр. 1980-х–1991 рр.

Ключові слова: неформальні організації, національно-демократичний рух, Комуністична партія України, Херсонська область.

За доби перебудови в СРСР в цілому та в Радянській Україні зокрема, відбуваються масштабні трансформаційні процеси. Ініціаторами реформ виступило радянське партійне керівництво на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим. Проте, перебудовчі процеси, розпочаті владою, поступово вийшли з під її контролю. Комуністична доктрина як фундамент існування СРСР почала